

Зміст

Передмова	7
Від авторок	10
Есей 1 · 1910-ті: Бути композитором	
Spoiler	13
Documentary	16
Reflexion	71
Есей 2 · 1920-ті: Бути українським композитором	
Spoiler	74
Documentary	77
Reflexion	129
Intermezzo · Музичний модернізм у радянській Україні	
132	
Есей 3 · 1928–1930: Бути оперним композитором	
Spoiler	143
Documentary	145
Reflexion	187
Есей 4 · Бути!	
Spoiler	191
Documentary	193
Слово подяки	229
Іменний покажчик	231
Примітки	241

Передмова

«**С**трашенно мрію про те, щоб хоча б один місяць нікуди не поспішати, не поспішати з жодною роботою. Мені це здається абсолютно чудовим і майже нездійсненим станом... Залюбки забіг би кудись у глушину на довгий час, щоб нічого не робити й нікого не бачити»*, — писав Борис Лятошинський улітку далекого 1936 року.

2025 рік. Минуло майже століття, та для багатьох із нас його слова є болісно близькими. І ця маленька втомлена мрія — лише одна з десятків приватних тем для розмов із тим Лятошинським, якого ви знайдете на сторінках цієї книги.

Хотіла б я прочитати її у далекому 2001 році, коли тільки познайомилась із родиною композитора. Тоді ще студенткою я добре знала його ім'я — одного з тих, хто дивився на мене з парадних портретів у навчальних класах і концертних залах. Але я пам'ятала не музику, а образ. Поважний, стриманий, мовчазний. Монументальний. І тоді, щиро кажучи... нецікавий. Та увійшовши до родини композитора, я крок за кроком відкривала для себе іншого Лятошинського — глибокого, цілісного, романтичного, надзвичайно працьовитого. Я пізнавала не лише геніального композитора, а й насамперед Людину. За це безмежно вдячна моїй любій професорці Ії Царевич — видатній піаністці, викладачці, племінниці

* З листа Бориса Лятошинського до дружини Маргарити Царевич від 29 липня 1936 року.

Бориса Лятошинського. Саме вона відкрила для мене його архів, де дбайливо зберігала все — від рукописів до листівок із закордонних поїздок. Книга, яку ви зараз тримаєте у руках, була її мрією. «Усе це, кожен папірець, кожна наклейка на валізах — матеріал для майбутньої книжки про нього», — казала Ія Сергіївна. Так і сталося: відповіді на запитання щодо таємниць життєвого і творчого шляху Бориса Лятошинського віднайшлись переважно в домашньому архіві. І дослідження тривають!

Авторками цієї книжки стали любі моєму серцю музикознавиці — співзасновниця ГО «Фундація Лятошинського» Ірина Тукова та її колега Олена Корчова. Окрім глибокої фахової зацікавленості, вони мали щире бажання через постать Лятошинського розповісти не лише про нього, а й про Україну — таку, якою вона була у першій третині ХХ століття. Безмежно вдячна їм за сміливість, щирість, чесність, професіоналізм найвищого ґатунку, здатність ставити нескінченні запитання у пошуках істини. І за абсолютну любов, яку вони вклали у свою роботу.

У книзі подано документовану біографію Бориса Лятошинського 1910–1920-х років, характеристику його творчого розвитку, фотографії з родинного архіву й саму його музику. Без неї він не міг існувати, а ми без неї не можемо посправжньому його зрозуміти. Сподіваюсь, книга стане для вас містком не лише до творчості та особистості композитора, а й узагалі до української музичної культури, яка розвивалася в різних епохах і контекстах та продовжує жити попри все.

Радію, що ім'я Бориса Лятошинського поступово повертається до публічного простору. Лише цьогоріч музика композитора звучала на фестивалях «Книжковий Арсенал» і Bouquet Kyiv Stage та міжнародних проєктах за участі Українського інституту; на сцені Львівської національної опери здійснено постановку опери «Золотий обруч» (режисер Іван Уривський,

диригент Іван Чередніченко), у Національній філармонії України відбувся фестиваль Liatoshynsky Space... Усі ці події — етапи перевідкриття і повернення музики композитора до сучасного культурного життя.

Безмежна подяка Силам оборони України. Лише завдяки їм у Києві досі зберігається архів композитора, а ми маємо змогу жити й працювати під час повномасштабної війни. Вдячна видавництву «Лабораторія», яке з першого кроку підтримало ідею написання книги, що надало авторкам сміливості й наснаги реалізувати задумане.

Колись Лятошинський іронічно написав: «Пройдуть роки, і ми — тобто більша частина сучасних композиторів — залишимося тільки в енциклопедичних словниках, та й то далеко не всі». Але він залишився не в словниках, а в залах, де звучать його твори, у Кабінеті-музеї, який, ніби машина часу, переносить відвідувача у часи, коли українська культура робила все можливе, аби бути. І, звісно, він — на кожній сторінці цієї книги, сповненої музики.

Бажаю вам натхненного й цікавого читання у тиші та без поспіху, як того прагнув сам Борис Лятошинський, як того хоче і більшість із нас.

*Тетяна Гомон,
кандидатка мистецтвознавства,
співзасновниця і голова
ГО «Фундація Лятошинського»*

Від авторок

Написати актуальну книгу про українську музику ХХ століття, переосмислити її ранній радянський етап та показати головного героя в такий спосіб, щоб було цікаво і професіоналам, і любителям, і тим, для кого класичне мистецтво залишається чужою територією. Це надзавдання, яке ми сформулювали для себе. Звісно, ми відчували особливу відповідальність з огляду на постать Бориса Лятошинського (1895–1968), композитора, творчість якого нині є одним із національних музичних символів.

Мусимо зізнатися: перед початком роботи над книгою нам здавалося, що про Лятошинського знають усі й усе, тому було побоювання, що нічого нового та оригінального запропонувати не вдасться, натомість доведеться вкотре «переписати» вже написане. Однак ми суттєво помилялися. У процесі реалізації задуму перед нами відкрилася прірва — недосліджених архівів, загублених документів, переплутаних сторінок рукописів, неперевіраних фактів. З'ясовуючи щось необхідне і, на перший погляд, просте, ми зрештою опинялися далеко від того, з чого починали. А питання, від яких ми відштовхувалися, щоразу оберталися іншими, набагато складнішими. Такий перебіг роботи вплинув і на закладені у книзі ідеї, і на її структуру.

Головне, чого ми прагнули, — показати Лятошинського в різних, бажано нестереотипних ракурсах. Висловлюючись метафорично, ми шукали дзеркало, здатне відобразити його

таким, яким він постає у своїй музиці, листах, спогадах його сучасників, офіційних документах. Із цього бажання виникла ідея *Documentaries*, біографічно-творчих нарисів (авторства Ірини Тукової), що становлять основу тексту. До них залучено масив архівних, епістолярних та публіцистичних матеріалів, які звучать голосом самого Лятошинського та голосами тих, хто близько його знав. За їхньою допомогою розкривається провідний ракурс обраної теми — задзеркалля історії, якій можна адресувати запитання й «вгадувати» відповіді, усвідомлюючи, що вони завжди відображають особистість того, хто питає, залежать від його дослідницької позиції, цінностей, досвіду, зрештою, емоційного ставлення до подій минулого.

Допоміжний напрям — це задзеркалля сучасності, погляд на минуле української класичної музики крізь виклики сьогодення. Ми намагались відокремити образ української культури від російсько-радянської матриці, усвідомити самодостатність власної мистецької спадщини, не забуваючи, що вона формувалася шляхом різного типу взаємодій у середині кількох імперій. Такий підхід відображено у *Spoilers* і *Reflexions* (авторства Олени Корчової), які є обрамленням для кожного *Documentary*. Єдиний есей, що має відкриту форму, — це завершальний. У такий спосіб ми пропонуємо читачам долучитися до діалогу і створити власну рефлексію на згадані у книзі події життя та творчості Бориса Лятошинського.

Intermezzo (написане О. Корчовою) долучає до життєвої і творчої біографії Лятошинського конче потрібний музично-історичний контекст, без якого неможливо сформулювати новий погляд на героя нашої оповіді.

Нас, авторок цієї книги, двоє. Ми маємо спільні переконання, проте багато в чому відрізняємось одна від одної — маємо відмінні смаки, обираємо різну музику, часом неоднаково реагуємо на життєві виклики. Відповідно, і пишемо ми також по-різному. Чітко розмежували у тексті зони

відповідальності, ми водночас воліли залишатися самими собою, бути в контрастному діалозі, як воно є у нашому реальному спілкуванні. Відмінність у стилістиці, що відчувається між розділами книги, — то наше свідоме рішення. Воно дало змогу кожній із нас зберегти власні інтонацію, манеру висловлення, погляд. Маємо надію, що перегук авторських голосів надає нашій оповіді додаткового виміру.

Книгу скомпоновано в такий спосіб, щоб її можна було читати не тільки лінійно, від початку до кінця, а й вибірково, зупиняючись лише на окремих есеях. Тому текст містить певні повтори, розраховані на цілісність сприйняття обраного розділу та об'ємність презентації життєпису Лятошинського. Це дає шлях до глибшого розуміння його творчості, а через неї постає «нерадянська» історія української радянської музики 1920-х — початку 1930-х років. Зберігаючи документальну канву викладу, ми свідомо уникаємо будь-яких музикознавчих дискусій, залишаючи їх для досліджень суто академічного призначення. Найважливіші коментарі та посилення подаються у виносках і примітках, а згадки про твори Лятошинського (і не тільки) супроводжуються QR-кодами на їх виконання, оскільки ми гаряче сподіваємося, що наші читачі захочуть звернутися до першоджерел композиторського буття, якими ми й самі надихалися.

*Київ,
квітень 2025*

Есей 1

1910-ті: Бути композитором

Spoiler

Для мистецької України ХХ століття Борис Лятошинський — постать історична. Це мусило б огортати її ореолом беззаперечного й масового культурного визнання, за яким відкривається непохитне знання про те, хто він, чим уславився, як склалося його професійне та особисте життя. І на позір таке знання нам доступне, до того ж відформатоване у показовий для радянської й пострадянської мистецтвознавчої практики монументалізований портрет митця. Його сукупно відтворено в численних наукових, освітніх та популяризаторських текстах, більшість із яких — ґрунтовні, інформативні та корисні для читача і, вочевидь, достатні. Достатні для тієї версії історії, якою донедавна нам доводилося задовольнятися. Мова не тільки про українську музичну історію минулого століття, а й про культурну та політичну історію СРСР, його попередниці Російської імперії, Заходу, світу і, повертаючись до України, про її місце у світовій історії.

Усе це ми, висловлюючись метафорично, ще вчора бачили переважно крізь партійні пропагандистські фільтри. І вони були такі потужні, що так чи інакше утримували нашу історичну свідомість у заданих ще за Андрія Жданова* па-

* Андрій Жданов (1896–1948) — радянський партійний і державний діяч, ініціатор та ідеолог репресивної кампанії, розпочатої в 1946 році задля посиленого контролю над суспільством, зокрема, його мистецькою сферою. За іронією долі, Жданов був майже ровесником Лятошинського.

раметрах упродовж десятиліть після розвалу Радянського Союзу. Тоді як справжня історія ховалася у задзеркаллі, у тих нескінченних товщах замовчуваного, вихолощеного, викривленого й спрощеного, з яких складався попередній і, на жаль, досі звичний для загалу наратив минулого. «Монументальний Лятошинський» — невіддільна складова цього наративу. Гіркий парадокс, але затверджена ним надмірна урочистість образу митця, його бронзово-гранітна велич приховують пустоти знання, нав'язують автоматичне й почасти стереотипне сприйняття, зумовлюють поширеність багатьох хистких тверджень, що потребують сучасної верифікації. І буквально на кожному кроці вимушеного «перевідкриття» Лятошинського на нас очікують контекстні прогалини, провалля фактології, загадки й здогадки, породжені специфікою епохи, про яку ми й досі не знаємо всієї правди.

Власне, період особистісного формування Лятошинського та його професійного навчання припадає на злам епох, смерть царської і народження радянської Росії. Перед цим — початок Першої світової війни, після цього — десяток років ілюзорного миру і трагічне сповзання у репресивний сталінський режим та Друга світова війна. А між цими епохальними блоками буття, на їхніх кривавих гранях, спричиняючи неймовірно болісне для нас тертя істин і сенсів, відбувалось те, чого, згідно з радянським наративом, не могло бути — становлення і поразка українських визвольних змагань, перша у XX столітті спроба інституційного закріплення незалежності України. Складно уявити, яким непевним у кожному самотійному кроці мусив почуватися молодий російськомовний інтелігент, людина старорежимного виховання, як тоді заведено було говорити. Йому довелось діяти у запропонованих долею обставинах, до того ж у момент, коли і сам він стояв на життєвому роздоріжжі, обираючи між двома незіставними, на обивательську думку, професіями — юриста та композитора. Тим цікавіше дізнатися, як саме вирішувався його вибір на користь музики.

Однак і тут Лятошинському випало бути свідком та безпосереднім учасником фундаментальних змін, зумовлених довгоочікуваним відкриттям у Києві консерваторії. Зрештою він опинився серед її перших випускників, а відтак увійшов до першого в лівобережній Україні покоління композиторів, які отримали диплом удома, «на місці», а не в Москві чи Санкт-Петербурзі.

Тож, здається, і зовнішній рух буття, і локальніші, внутрішньомистецькі процеси підводили Бориса Лятошинського до того, аби взяти на себе історичну роль провідного українського композитора радянського часу. Як відомо, він відіграв її з честю, підійнявшись у своїй творчості до рівня абсолютних лідерів західного музичного світу — Бейли Бартока, Пауля Гіндеміта, Артура Онеггера. Це стало можливим «усупереч і завдяки»: успереч жахливим обставинам епохи, спільним для всіх українських сучасників Лятошинського, і завдяки його персональному внеску. Винятковість останнього вимірюється масштабами професійної реалізації, людської особистості та інтегрування у світові музичні процеси. Укупі вони були безпрецедентними для тогочасної України.

Повертаючись сьогодні до перипетій біографії митця та намагаючись витягти її з тіней дотепер активного прорадянського дискурсу, ми стикаємось із безліччю питань, яких не передбачав ані контекст, ані статус «монументального митця». Не всі вони отримують відповіді, а ті, що отримують, не всі розв'язуються однозначно.

Питанням питань постає таке: якою мірою творчість Лятошинського була радянською, а якою — українською? І де в нашій недалекій мистецькій історії пролягає вододіл між цими категоріями, якщо він існує? В який спосіб і чи загалом слід визначати національну ідентифікацію композитора, який мав польське родинне коріння, мислив, говорив і писав російською, однак прожив усе життя в Україні і свідомо працював для неї, творив музику на основі українського

фольклору, ба більше — долучився до розбудови української сучасної опери та фактично заснував українську симфонічну традицію ХХ століття?

Імовірно, наразі ми не можемо ані вичерпно розкрити, ані уникнути питань такої ваги. Та принаймні здатні прокласти крізь історію епохи незалежний дослідницький маршрут, повернутись до минулого часів Лятошинського і зазирнути в музичне задзеркалля радянської України. А початок маршруту веде нас до особливого будинку й відчиняє двері незвичайного кабінету...

Documentary

У Києві на вулиці Богдана Хмельницького під номером 68 розташований масивний багатопверховий будинок, відомий за радянською аббревіатурою «Роліт», тобто будинок «Робітників літератури». Окрім своєї монументальності, ця споруда відрізняється від усіх інших навколо великою кількістю пам'ятних табличок, розміщених на її фасаді. Зовнішній вигляд тих табличок і їхній зміст є типовими для нашої культурної спадщини. Прогулюючись центром Києва, доволі часто можна натрапити на аналогічні меморіальні знаки, на кожному з яких бачимо черговий портрет і читаємо: «У цьому будинку у таких-то роках жив і працював такий-то видатний літератор (поет, художник, співак... — потрібне обрати)». Але на фасаді «Роліту» табличок стільки, що можна, мабуть, годину простояти, вивчаючи їх. Складається враження, що вся історія української радянської літератури закам'яніла у цих пам'ятних надписах.

Гранітна меморіальна табличка на фасаді історичного будинку є наче специфічним символом нашого ставлення до радянського минулого як до чогось далекого, неживого й відчуженого. Одним словом — пам'ятникоподібного. Лише нещодавно наша мистецька історія поступово почала оживати

Будинок «Роліт»

й олюднюватись, наповнюватись упізнаваними обличчями та унікальними характерами, за якими постають переконання і вчинки — і з них складається усвідомлена пам'ять. Ми вглядаємося в історію, як у дзеркало, до краю викривлене нашими попередниками (а почасти і нами самими), намагаючись дістати відповіді на болючі питання сьогодення.